

העולם והמזרח התיכון באפריל 2021 – תרחישים אפשריים

איתי ברון

כיצד ייראה העולם בעוד שנה, ואיך תשפיע מגפת הקורונה על המזרח התיכון? מאמר זה מציג ארבעה תרחישים אפשריים: "המשך" – שבמסגרתו, לאחר עצירה זמנית של כמה חודשים, יתחדשו המגמות הגלובליות והאזוריות המוכרות מהעידן שלפני הקורונה; "מהפך" – שבו יתחולל שינוי יסודי בדפוסים שאפיינו את החיים בתקופה שקדמה למשבר והעולם ייערך לקראת סדר עולמי אי-ליברלי בהנהגת סין; "פירוק" – שבו כל השחקנים הגלובליים ייצאו מהמשבר חבולים והמבנה הרופף של המערכת הבינלאומית יתפרק לכאוס, שיתבטא בין היתר גם בגל חדש של טלטלה במזרח התיכון; "שיקום" – שבו ארצות הברית תתעשת ותוביל מאמץ בינלאומי לשיקום הסדר העולמי הליברלי ולפתרון סכסוכים בוערים. לא מדובר בניסיון לחזות את העתיד, אלא בכלי עזר לתכנון שיכול לסייע לחשוב על העתיד במטרה להתכונן לקראתו. כל התרחישים מציבים לישראל אתגרים כבדי משקל המחייבים חשיבה, מעקב והתארגנות.

הוגים, עיתונאים ואנשי מעשה מתייחסים בשבועות האחרונים להשלכות משבר הקורונה על העולם. אף שקיימות גם דעות אחרות, ברוב ההתייחסות מתואר המשבר כאירוע מכונן בקנה מידה היסטורי, שיסנה מהותית את העולם שבו אנחנו חיים. זאת, בדומה למגפות רחבות היקף שאירעו בעבר, מלחמות עולם, משברים כלכליים גלובליים ואירועים היסטוריים רבי השפעה והשלכות נוספים. לצד הסכמה כמעט גורפת זאת, ניתן לזהות בשיח המתעורר גם מספר מחלוקות עיקריות: האם מגפת הקורונה תייצר מגמות היסטוריות חדשות, או שמא תאיץ את אלו הקיימות? וכמובן – מה תהיה דמותו של הסדר העולמי שיעוצב בהשפעת משבר הקורונה?

לדיון על אודות השלכות עתידיות אפשריות של המשבר יש ערך מעשי, ולכן עליו להתקיים במקביל לעיסוק בניהול המשבר עצמו. זאת, כדי להבין את השלכותיהן ארוכות הטווח של החלטות המתקבלות בהווה, לזהות איומים והזדמנויות וכן לאפשר פעולה לעיצוב המציאות הרצויה. הכלי שבו נעשה שימוש במאמר זה הוא "עתידים אפשריים". קרי תרחישים מדומיינים, שיש להם עוגן בנסיבות הנוכחיות, והם מספרים סיפורים אסטרטגיים שונים על אודות העולם בכלל והמזרח התיכון בפרט בעוד שנה – היינו, באפריל 2021. עם זאת, לא מדובר בניסיון לחזות או לנבא את העתיד, אלא באמצעי עזר לתכנון, האמור לסייע למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב לחשוב על העתיד במטרה להתכונן לקראתו.

משבר הקורונה החל בסיומו של עשור שהתאפיין בתחרות אסטרטגית גוברת בין המעצמות, בטלטלה אזורית מתמשכת במזרח התיכון, בגלובליזציה שטשטשה גבולות פיזיים ובמהפכת מידע ששינתה סדרי עולם. בבסיס התרחישים מונחת ההנחה, שלפיה מגפת הקורונה משפיעה על המציאות בשלוש דרכים עיקריות: (1) היא מחייבת את השחקנים הגלובליים והאזוריים המתחרים להתארגן מולה באופן העשוי לשנות ולערער את המבנה הרופף ממילא של הסדר העולמי והאזורי; (2) היא משבשת את המהלך הרגיל של העולם, ובכך היא מייצרת התרחשויות והתפתחויות

משמעותיות שלא היו מתקיימות בלעדית; (3) היא מהווה מנגנון הרג והרס, הפוגע באופן מתמשך בבריאות הציבור, בכלכלות ובאינטראקציות החברתיות.

תרחיש 1 – "המשך": עצירה זמנית וחזרה למגמות הקודמות

על פי תרחיש זה, האופטימי, רוב המדינות יצליחו להשיג שליטה בהתפשטות הנגיף בקיץ 2020 וחלק מהכלכלות הגדולות יחזרו לרמת פעילות דומה לזו שנרשמה לפני המשבר: סין ברבעון השלישי של השנה, ארצות הברית ברבעון הרביעי ואירופה ברבעון הראשון של שנת 2021. ענפים כגון תעופה, תיירות ומסעדות ייפגעו קשה, ואחרים יצמחו, בדגש על שימוש במשלוחים ועבודה ברשת. לקראת סוף 2020, החיים יחזרו בהדרגה למסלולם וכך גם דפוסי החיים המוכרים מלפני המשבר, אף שאלו ילוו בשורה של צעדי זהירות הכרחיים. הטיסות תתחדשנה, העובדים יחזרו למקומות העבודה ובהדרגה ייפתחו גם מרכזי הבילוי והפנאי. גם מערכות החינוך יחזרו לפעולה סדירה בתחילת שנת הלימודים הבאה.

בתרחיש זה, המבנה הרופף ומרובה הקטבים של הסדר העולמי לא ישתנה ויימשכו מגמות שאפיינו את המערכת הבינלאומית ערב המשבר ובמהלכו. התחרות בין המעצמות תימשך (ואולי אף תתעצם) וכך גם הקשיים העומדים בפניהן בהתמודדות עם אתגרים גלובליים ואזוריים.

ארצות הברית תהיה מרוכזת במהלך שארית השנה במערכת הבחירות לנשיאות, שתתקיים בנובמבר, ולתוצאותיהן תהיה משמעות רבה להמשך (להלן). במהלך מערכת הבחירות יוסיף הנשיא דונלד טראמפ להאשים את סין באחריות למשבר, ואפשר שאף יקבל החלטה להחזיר את הכוחות האמריקאיים מעיראק, מסוריה ומאפגניסטן (עקב הידבקות בנגיף הקורונה, איומים צבאיים על הכוחות, וכדי לשפר את סיכויי לנצח בבחירות). סביר להניח, שבמרכז מערכת הבחירות של הרפובליקאים והדמוקרטים כאחד תעמוד גם תוכנית סיוע עצומת ממדים לשיקום הכלכלה האמריקאית. סין, מצידה, תספק מידע וסיוע בעניין הקורונה למדינות באירופה, באפריקה ובמזרח התיכון, וכן תנסה להגביר את השפעתה באזורים אלה גם באמצעות השקעות אסטרטגיות. רוסיה תנצל הזדמנויות במזרח התיכון (כולל בסוריה) ובזירות נוספות. מדינות אירופה ינסו להתגבר על תוצאות החמורות של המשבר בשטחן, במקביל לביקורת חריפה על התנהלותו של האיחוד האירופי במהלך המשבר.

במזרח התיכון יעצים משבר הקורונה את בעיות היסוד (פערי משילות ותפקוד, אבטלה, שחיתות, אי-שוויון ותלות בנפט ובסיוע חיצוני), אך בתרחיש הזה – המשטרים ישרדו את המשבר. עם זאת, בהחלט ייתכן שבתום המשבר יתחדשו גילויי המחאה העממית, שאפיינו את האזור בשנת 2019 ופסקו עם תחילתו. כל גורמי הכוח באזור יבקשו להימנע מהסלמה, אך זו בהחלט יכולה להתרחש בשנה הקרובה (בסוריה, בלבנון וברצועת עזה) סביב תקיפות ישראליות לסיכול איומים קיימים ומתהווים, או פעילות של גורמים סוררים. גם איראן תחזור בתרחיש זה למגמות הקודמות, המתריסות, שאפיינו אותה הן בהקשר האזורי והן בעניין הגרעין.

תרחיש 2 – "מהפך": סדר עולמי אי-ליברלי בהובלת סין ושינוי באורחות החיים

ככל שיחלוף הזמן והמשבר יימשך, תעלה סבירותו של התרחיש השני, שבו יימשכו ברחבי העולם צעדי מניעה, בהיקפים שונים, לפחות עד סוף שנת 2020, וכנראה גם מאוחר יותר. זאת, עקב התפרצות גלי מגפה נוספים או עקב חוסר הצלחה של רוב המדינות להסיר את המגבלות שהוטלו

על חיי היום-יום בלי שיעלו שוב עקומת החולים הקשים ועקומת התמותה. בנסיבות אלו, דפוסי החיים של רוב אזרחי העולם ישתנו באופן שיחזק את המגמות שנרשמו בחודשים האחרונים – ריחוק חברתי, מעבר לעבודה אונליין, הסתמכות על משלוחים והימנעות משימוש בתחבורה ציבורית ומביקורים במתקנים הומי אדם.

דפוסי הפעולה של סין מול התפרצות הנגיף מתאימים יותר להתמודדות עם מצב החירום המתמשך, המאפיין תרחיש זה. לפיכך, אפשר שיווצר פער משמעותי בין התאוששותה המוקדמת של סין (אולי אפילו ברבעון האחרון של השנה) לבין המשך הליקויים בתהליך ההתמודדות עם הקורונה בארצות הברית והתאוששותה המאוחרת יותר, כנראה רק ברבעון השני של שנת 2021. במצב עניינים זה יכול להתעורר קושי לקיים את הבחירות לנשיאות בארצות הברית בנובמבר 2020, והליגיטימיות של תוצאתן עלולה להתערער ולהקשות על קבלת החלטות חיוניות (למשל, עקב דיונים מתמשכים בערעורים על התוצאות בבית המשפט העליון).

סין כבר מנהלת מבצע השפעה רחב היקף כדי להציג את עצמה כמובילה עולמית של המאבק בנגיף הקורונה. בתרחיש זה, היא תוכל לנצל את החולשה האמריקאית להשגת עמדת הנהגה שתוביל, בטווח זמן רחוק יותר, לכיוון של סדר אי-ליברלי המבוסס על מדינות לאום ריבוניות חזקות ונפרדות, שלכל אחת זהות ייחודית. בסדר האי-ליברלי, כל מדינה תכבד את הזהות ואת הריבונות של שכנותיה, ולכן כולן יוכלו לחיות בשלום ואף לסחור זו עם זו. ואולם, סדר זה כופר ברעיון של זכויות פרט ואזרח אוניברסליות, החוצות גבולות ותרבויות, ומעדיף את מדינות הלאום על המוסדות הבינלאומיים. צפוי שסדר עולמי מסוג זה ייתמך גם על ידי נשיא רוסיה, ולדימיר פוטין.

המודל הסיני של אוטוקרטיה קפיטליסטית (משטר סמכותני וכלכלה ריכוזית לצד כלכלת שוק ושימוש במנגנוני ניטור ופיקוח חודרניים ומשוכללים) יוכל להיות מקור השראה, שהאטרקטיביות שלו תלך ותגבר גם במדינות דמוקרטיות – ככל שיימשך מצב החירום. מנגנוני הניטור והפיקוח (מבוססי ביג-דאטה ובינה מלאכותית) שיושמו בתחילת המשבר ימשיכו לפעול וחלק מהמדינות יאמצו גם את הרעיון של "איי אינטרנט" לאומיים, מבודלים מהרשת העולמית בתצורת הרשת הסינית. סין מצידה תשתמש אז במנגנוני הסיוע וההשקעות במדינות השונות כדי להשיג מידע עסקי, ביטחוני ואישי.

במזרח התיכון, אפשר שתרחיש כזה יוביל להבדלים ניכרים באופן ההתמודדות של המדינות עם התפשטות הנגיף. איראן, מצרים, ירדן, עיראק ומדינות המפרץ יפעילו את מנגנוני הביטחון החזקים שלהן ויצליחו (בסיוע סיני משמעותי) להתמודד טוב יותר עם המגפה. כך יהיה, כנראה, גם ברצועת עזה ובשטחי הרשות הפלסטינית בגדה המערבית. עם זאת, באזורי המלחמה בתימן, בלוב וגם בסוריה, אפשרית היווצרות משבר הומניטארי רחב היקף. בתרחיש הזה, יהיה לקהילה הבינלאומית קל יותר להתעלם מצעדי התרסה איראניים בתחום הגרעין. זאת, בעיקר עקב הדומיננטיות שתהיה לסין ולרוסיה וכן עקב אימוץ ההשקפה העקרונית שבבסיס הסדר האי-ליברלי לגבי ריבונותן של מדינות והימנעות מהתערבות בתחומן.

תרחיש 3 – "פירוק": ערעור המבנה של הסדר הקיים, כאוס ועימותים אלימים

בתרחיש השלישי, לא תושג שליטה בהתפרצות הנגיף עד לפיתוח חיסון בעוד כשנה וחצי-שנתיים. במקרה זה, כל הכלכלות הגדולות ברחבי העולם תהיינה רחוקות מהרמה שנרשמה ערב המשבר וספק אם יגיעו אליה לפני אמצע העשור. בנסיבות אלו, כל השחקנים הגלובליים ייצאו מהמשבר

מוכים וחבולים, ואי הסדר העולמי יתפתח לכדי כאוס. ארצות הברית תאבד את מעמדה העולמי ובתוכה יישמעו קולות שיערערו על יעילותה של המסגרת הפדרלית והצורך בה. עם זאת, גם סין ורוסיה עצמן לא יצליחו להתאושש מהמשבר (בעיקר מכיוון שיתברר שהיקפי המגפה בשתייהן היו גדולים מאלו שפורסמו).

בתרחיש כזה ייתכנו משבר מזון עולמי, גלי אלימות על רקע לאומני ועימותים אלימים - אפילו במרכזה של אירופה. המנגנונים לשיתוף פעולה בינלאומי (הא"ס, האיחוד האירופי וארגון הבריאות העולמי) ישותקו, ינוטרלו או יפורקו.

תרחיש כזה יכול להוביל במזרח התיכון לגל טלטלה אזורית חדש, שבמרכזו משבר הומניטארי נרחב, בעיקר בערים הצפופות ובמחנות הפליטים, וכן קריסה של המערכות השלטוניות. בנסיבות אלו, אפשר שהמלחמה בסוריה תתחדש באופנים שונים, חזבאללה ישתלט על לבנון עקב קריסת מנגנוני המדינה, באיראן יתחוללו עימותים אלימים מתמשכים בין המשטר לציבור (כמו בשנת 2009), ברצועת עזה יתפתח כאוס מוחלט (כדוגמת סומליה) והרשות הפלסטינית תתפרק לישויות אזוריות אוטונומיות. דאע"ש, או ארגון ג'יהאדיסטי דומה, עלול לצמוח על רקע הטלטלה ולהשתלט – באמצעות צעיריו המוחסנים שייצאו ממחנות המעצר – על שטחים נרחבים בעיראק, בסוריה, במצרים (חצי-האי סיני), בלוב, בתימן ובערב הסעודית.

תרחיש 4 – "שיקום": מאמץ בינלאומי בהובלת ארצות הברית לשימור הסדר הליברלי

גם בתרחיש הרביעי יימשכו ברחבי העולם צעדי מניעה נגד התפשטות נגיף הקורונה, בהיקפים שונים, לפחות עד סוף שנת 2020. עם זאת, בתרחיש זה מתחילים להתפרסם ביוני וביוולי 2020 דיווחים, שלפיהם סין מסתירה למעשה היקפי נדבקים ומתים עצומים (למשל, שני מיליון נדבקים ויותר מ-100,000 מתים). פרסומים כגון אלו יובילו למשבר בהנהגה הסינית ולהתפטרות הנשיא שי ג'ינפינג ומקורביו. זאת, במקביל להחלטה של מדינות רבות ברחבי העולם להשתחרר משרשרת אספקה שתלויה בסין כמרכז ייצור עולמי.

אבל, מרכז הכובד של התרחיש הוא בארצות הברית. בתרחיש זה נערכות בארצות הברית בחירות נובמבר 2020 לנשיאות, והמועמד הדמוקרטי גורף ניצחון ברור וחד משמעי. חודש לאחר מכן יאשר ה-FDA חיסון שפותח במכון מחקר אמריקאי. או אז ארצות הברית מתעשתת ומובילה, החל מינואר 2021, מאמץ משותף של המדינות הדמוקרטיות המערביות הליברליות לסייע למדינות בעולם להתמודד עם התפרצות הנגיף, להתגבר על השפל הכלכלי, לשמר את הסדר הליברלי ולפתור סכסוכים אזוריים בוערים. תרחיש זה מבליט אפוא את חשיבותה העצומה של עמדת ההנהגה של ארצות הברית בסדר העולמי, שעליה ויתרה למעשה בעידן טראמפ. בחירות 2020 הן, לפיכך, גם הזדמנות לצמיחתה של הנהגה אמריקנית חדשה לרעיון הדמוקרטי-ליברלי. זו יכולה לפעול לצד מנהיגות ומנהיגים נוספים שבלטו על רקע המשבר הנוכחי במדינות המערב.

בתרחיש כזה יינתן סיוע גם למדינות במזרח התיכון, יתקיים משא ומתן על הסכם גרעין משופר עם איראן ואפשר שהוא יוביל גם לכינוס ועידה בינלאומית ולתהליך הסדרים, בדומה לזה שהובל בהנהגת ארצות הברית בשנות ה-90. אפשר שתתחדש גם הדרישה ממשטרים במזרח התיכון ובאזורי עולם נוספים לנקוט צעדים בכיוון דמוקרטיזציה.

סיכום

שני המשתתפים העיקריים שבבסיס התרחישים הם מידת השליטה בהתפרצות נגיף הקורונה ועוצמת הפגיעה המתמשכת בכלכלה כתוצאה מההתמודדות עם המגפה. ארבעת התרחישים הם, כמובן, דמיוניים והם משקפים "סיפורים אסטרטגיים" אפשריים המבוססים על משתנים אלו והתפתחויות נוספות שלחלקן יש גם בסיס במציאות הנוכחית. ניסוח התרחישים מנסה מחד להתגבר על "כשל הדמיון" המקשה על ראיית התפתחויות אפשריות ומאידך להיזהר מלהפריז בהשפעותיו של האירוע הנוכחי הנמצא עדיין בהתהוותו.

חיבור התרחישים לכדי סיפור מרכזי אחד, המושפע גם מהשיח העירני בנושא בשבועות האחרונים, מייצר תרחיש הגיוני שלפיו סביר שכל השחקנים הבינלאומיים יעסקו בטווח הזמן הקרוב בעיקר בענייניהם הפנימיים. עם זאת, התחרות בין המעצמות תימשך ובמרכזו יעמוד הקרב (שכבר נמצא בעיצומו) על נראטיב ההתמודדות היעילה ביותר עם משבר הקורונה. המגמה של העברת ההשפעה למזרח תימשך ואולי תואץ. מדינות הלאום תתחזקנה, עקב היעילות שרובן מפגינות מול המגיפה. העולם לא ישתנה לחלוטין, אבל יהיה פחות חופשי – צעדי החירום ופעולת מנגנוני הפיקוח החודרניים יימשכו; פחות משגשג – יהיו בו יותר מובטלים ויותר עניים; ופחות גלובלי – נטוס פחות, נעבוד יותר מהבית, נצטופף פחות בערים ומדינות יקפידו על מלאים אסטרטגיים ועל עצמאות של תעשיות חיוניות.

ארבעת התרחישים מציגים וריאציות נוספות ושונות של מצב עניינים זה. בכל אחד מהם ראוי לשאול את השאלות שעניינן ההשלכות על הביטחון הלאומי של ישראל: בתרחיש הראשון ("המשך"), נכון לבחון בכל זאת במה תהיינה המגמות באפריל 2021 שונות מאלו שאובחנו ערב המשבר, שכן הנסיבות שנוצרו במהלך ועקב המגפה מייצרות להן הקשר שונה, היכול להוביל להגברת או להפחתת עוצמתן. בתרחיש השני ("מהפך"), ראוי לבחון ברצינות ראויה את ההשלכות האפשריות של סדר עולמי אי-ליברלי בהנהגת סין על המזרח התיכון ועל ישראל. בתרחיש השלישי ("פירוק") נכון לבחון את מאפייניו האפשריים של גל טלטלה נוסף במזרח התיכון, ובעיקר את התוצאות של קריסת המערכות השלטוניות ואת ההשלכות של שיקום המחנה הג'יהאדיסטי. בתרחיש הרביעי ("שיקום") נכון לבחון את ההשלכות של עידן הסדרים חדש במזרח התיכון.

להתרחשויות בסביבה האסטרטגית יכולות להיות גם השלכות על הסביבה האופרטיבית - מאפייני העימותים הצבאיים ואופן התפתחותם של הכוחות הצבאיים, המדינתיים והלא מדינתיים. עניין זה ראוי לדיון נפרד, אך יוזכר שתקופות שבהן המדינות והארגונים בעלי המחויבות הפוליטית עוסקים בענייני הפנים שלהם מאופיינות בצמיחתם של ארגונים לא-מדינתיים חסרי מחויבות כזאת. אפשר שההתייחסות הדרמטית כל כך בכל המדינות להתפרצות הנגיף תוביל גורמים שונים לתת עדיפות גדולה יותר לפיתוח ולהצטיידות בנשק ביולוגי. ולבסוף, לפחות בישראל ובמדינות המערב – סביר שתהיה הסטת תקציבים לאומיים לשיקום הכלכלה ומערכת הבריאות על חשבון תקציבי ביטחון ותקציבים לתחומים אזרחיים אחרים.